

նին զարգացումը: — Արտաքին տերութեանց ամենէն նշանաւոր արիսպագոսներն՝ ուրախութեամբ կ'ողջունեն մեր գաղափարին իրագործութիւնն ու Հաստատութիւնը: — Մեր գիտնական կաճառներուն մէջէն, «Առաջին Համալիթութեան ընկերութիւնէն» (E. K. E.), ետեւ, մասնաւոր Հետաքրքրութիւն կը ցուցնէ մեր Հինարկութեան նկատմամբ «Հունգարական Ազգագրական ընկերութիւնը»: — Աւստրական ամէն դէպքի մէջ՝ աչքի զարնելու կերպով կ'արտայայտէ: — Ասիկայ՝ այնչափ աւելի ծանրակշիռ եւ ուրախացուցիչ է մեզի Համար, որչափ որ ընկերութեան նախագահը՝ միանգամայն պետական թանգարաններուն եւ մատենադարաններուն ընդհանուր վերահսկողութեան առաջին տեսուչն է: — Աս բանս կ'ապահովցնէ մեր ջանքերը, քանի մ'առանձնականաց' մեր վրայ քսած մասնաւորութեան (particularisme) ու անջատման (separatisme) միաստանութիւններուն դէմ:

Հունգարական ազգագրական ընկերութեան մասնագործին (1905, Հոկտ. 18ին ունեցած նիստին) մէջ տեղեկութիւն տրուեցաւ, Հայկական-Թանգարանին նորագոյն յաղորդութեանը վրայ: Մասնագործին աս բանն վրայջը՝ ուրախութեամբ տեղեկութիւն առաւ: Գլխաւոր քարտուղարն, որ անկէ՛ քանի մ'որ յառաջ կերպ գացած էր եւ աշփոյզ տեսաւ եղած բանքը՝ վերջէ՛ն աստիճանի գովեց մեր գիտաւորութիւնը: — Մասնաւորապէս շնորհակատի մեր Սոցիո-Տրոպոգ գաւառին, գաւառական թանգարանը՝ մեր կարգադրութեանն ու իշխանութեանը տակ կ'ուզեն ձգել: — Ան ալ յիշուեցաւ, որ ընդհանրական վերատեսչութիւնը՝ սիրով յանձն կ'առնու, որ աս տարի՛ մեզի շնորհուած օգնութիւնը՝ դրեկին պեղմանը գործածենք: Եւ աս նպատակին համար, — ինչպէս ըսուեցաւ — յոյս կայ, որ դեռ աւելի մեծ օգնութիւն տրուի մեզի: —

Մեր յառաջագիտութիւնն ու լաւութիւնն ուղղորդուած պաշտպանութեամբը՝ նախաձեռնողներուն նենգութեանցն ու դաւաճանութեանցն ընդդէմ ալ, մեր գործերը յաղորդութեամբ յառաջ պիտի երթայ: — Բայց ամենէն աւելի, պէտք է որ Ներսէս Հայաքաղաքն ու Գրանտի-լուանիայի ազգայիններն՝ ամէն բան ի գործ դնեն որ Հայ ազգին, այս առանձին կեցած Հասարակաց գործառնութիւնը յառաջանայ ու զարգանայ: Ե՛րբ ՅԱՆՎԱՐ Ե՛րբ ՅԱՆՎԱՐ

ՅՈՎՀ. ՄԱՆԵՐ

ՄԱՆԵՐԱԳՐԱԿԱՆ

Ե Ղ Ի Շ Է

ՔՆՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄԵՆՏՈՐԻՐԹԻՒՆ

(Ընդհանուր-իշխան)

Կ Լ Ո Ւ Կ Ե

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Վարդանանց Պատմութիւնը թէ ըստ ծանօթ ձեռագիրներու մեծագոյն մասին եւ թէ ըստ բոլոր ապագրութեանց կը բաղկանայ 1. Ընծայականէ մը. 2. Եթէն յեղանակներէ կամ գլուխներէ. 3. «Արեւոյնք եթէն յեղանակին», ութերորդ յեղանակէ մը:

§ Ընծայական:

Այս ընտիր գրուածը, զոր կրնանք Պատմութեան Ետաւորաբար նկատել, ուղղուած է Պատմագիրը թելադրող անձին, իբր Ետաւորաբար՝ այս գրուածը բուն մատենագիրներուն յառուկ սկսուած մ'ունի, նր կը ծրագրէ իւր պատմագրելու նիւթերը իրենց ժամանակագրական շարքով: Անմիջապէս յետոյ՝ Պատմագիրը գիտե՛լ կու տայ թէ՛ դէպքերը, սկիզբէն մինչեւ վերջը, մանրամասնօրէն նկարագրած է, կամ իւր իսկ բացատրութեամբ՝ «կարգադրեալ եւ եղեւ ծայրակից պարսկամբ գլխիզեն եւ զմիջոցն եւ զպատարածն»: Այստեղ խնամքով մանրամասնուած գործի մը նպատակն եղած է գրգռիչ ընթերցումի նիւթ մը հայթայթել: Այսինքն՝ նկարագրել քան պատմագրել Հայոց պատմութիւնը, Ե. գարուն այն արեւուն շարժումները, ի վեր հանելու համար «Առաջին» դեպքին եւ շնորհ ինչպէս ինչպէս ինչպէս, եւ աստիճանաբար փառաւորուած են Ոսկի-Գրեղիկն մէջ. եւ այս փառաւորումը՝ միջացուցած է արեւը քաջերու փառքը:

Պատմագիրն իւր գործին ծրագրին ու նպատակը բացատրելով կը սկսի բուն Ընծայականին: Արեւելեան մաթի յառուկ նկարէն երեւակայութեան մը թռիչքներով ճոխ դարձուածներու մէջ կ'ընծայուի գործն անի մը, որ «մէն» է «ի իրաւունքն Աստուծոյ», տիրապէս գիտուն մ'է նա. Պատմագիրն գրածները օշիւն են անոր՝ «Երբեք» աստ քիտունէն, հանդէպ, նա՛ իրեն՝ Պատմագիրն հրամայուածէն աւելի լաւերը, լուսնայինները կարող է արտագրել. պէտք էր որ արիշները գիտէին անոր այս տեսակ լուսագոյն բաներու համար: Անզմ՝ եւ կուտ բացատրութիւններ, որոնք բարձր ըմբռնումներ եւ լայն իմաստներ կը խոստցեն եւ կը ներդրուին դէպք մը, որ հասարակ գիրքի տէր մէջը չէ: Իրաւի գիտելու է որ մեր մասնագիրները գրուագի մը պահանջն ալ անդին կ'անցնին երբեմն. հիացումի թափը չափաւանց գովասանքի մը կ'առաջնորդէ: Փարպեցու, Խարեւացու, Ապոկիկի ընծայական առիթը կը ցուցնեն որ ներդրուած անձերը իշխանական դիրք մ'ունին: Հմն շապուած փայլուն ստացուածներ եւ արժա-

նիքի գնահատումը գերկենդկառաժուռուտ են. չափազանցություններեն զերծ չեն: Բայց Վարդանանց Պատմագրության բնույթական իրական հիացումը մարտայայտություններ են հասնաբար եւ ոչ պարզապէս բարուգ մը արեւելեան մեծարարքի ձեւերով գարգարում: Ո՞վ կրնայ աւարկայ եղած ԲԱՍՄ Պատմագրի հիացումն. — ինչ որքան մասնաւոր նիշ ընել զայն յանձնի Դաւթի, բայց ոչ Մամուրիսնեան Ներքին, այլ անոր որ Վնչալի գր կոչուի ի իմ միայն կրնայ մասնով իբր ելլիլը որոշուող հոգեւորական տրոպած անձնաւորութեան մը: Հայաց պատմագրմի նկարագրութիւնը բնիկաբար իշխողութեան մը եւ Պատմագրութեան ջան թէ հրաման մը անոր: Հրաման՝ կիրառութեան պառ ձեւին մէջ երբեք չուի խիտ իմաստ մը. բնգ հակառակն այսպիսի խնդրք մը ՚նշխարող ինչը եւ իշխուի, զոր ըստ լուս գիտնի թէ ինչն Պատմագրքը, թէ ինչը զատն թէ անորն, որ ասման պարագայը են. «դղեւ իտեւի ինչ եւ ինչ եւ յաշնջի որ քեմեմբնջի յիմադրուիլն» 1 Վարդանանց Պատմագրի այսպիսի «մեծ գիտունիք մ'առնիւ միայն պիտի չվարանէ ինքզինքն ստէւ համարիլ. եւ պիտի փութար անոր հետ միք ճարիւել, անշնջի միջնաւորի մրբուլի ինչ խաւեմբն. այն բանաստեղծական բարբառութեան մէջ ինքնուրոյ համար իւր պատմական նկարները:

§ «Առաջին» ժամանակներ:

Պատմութեան ամէնէն սեզմ մասերէն է այս գլուխը: Պատմագիրն ընդհանուր անշարժով զգիտել կու տայ՝ թէ ինչպիսի Սասանեանքի աշխատանքն իրենց բոլոր Տապառիք քրիստոնէայ աղ-ղերը մուգութեան մէջ ի մի ձուլել: Արշակունեաց Տաքառութեան բարձրմէն յետոյ, Տաքառեանց այս քաղաքագործութիւնը, աւերիչ՝ Տաքառեանի ազգերէն Տամար, Հայոց թլալ ալ սխաւ ճնշել: Սոյսերէն՝ Արշակոյ (Գ) մարտաորութեան սկզբէն մինչեւ Արտաշէսի (Գ) թագաւորութեան վերջը 383 – 428, եթէ Արշակունիք կորուսն թաղը, նախաորք քրիստոնէայ այս պատճառաւ Սասանեանքը որչափ ալ սկսան իրաւ կերպով գործել, գեա քրիստոնէութիւնը չէր կորուսած իւր միայլը: Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան այս «բարձրագոյն կամակարորութեամբ» փառաւորութիւնը շա-րունակեց Հապատհի (Գ) թագաւորութեան սկիզբէն մինչեւ երկրորդ տարին Յազիկերտ Բ-ի 388 – 440: Պատմագիրը Յազիկերտ Բ-ի թշնա-մութիւնը քրիստոնէից զեմ՝ բուռն զարմուած-ներով կը բացատրէ. սա կը սկսի իւր յարձակումս ներք նախ յաւնական երկիրներու վրայ եւ կը Տանի մինչեւ Եմբրէս: Իւրեւղադինի կայսրը թեոգոս Բ.: թղլ եւ անաթոլ, որ իսկ Պատմագիրն «խաղաղա-սէր էր ի քրիստոս», (՝), Տաքառութեն կը խնդրէ իր արեւելեան երկիրներուն տաքառպետ Անա-տոլն ձեռնորով: Յազիկերտ Բ-ի Տաքառաքներուն այս առաջին բարեկամը կը Տանդի՝ «ժան քրիս-տոնութեան, ի իւրեւղիդին ապաստանած պար-սկներուն վերադարձումով» (440 – 441):

Թագկերտ առաջին յաղթութեամբ մը շա-
քած՝ իւր վարանունները բոլորովին փարատեց —

“Առտօր առաւ մի կառկածոտն էր, անտի աներ-
կիւզ հաստատեցաւ, — սկսաւ իւր ձեռքին տակ
ընկող քրիստոնէական տանիէէ կամ հրապու-
րիկ, Յովսէփ Տանդիստ զաղագ շունի, կ'սլորէ,
կը բորբոքէ, և մոգէրը, սասանեան գահաւս այն
կող զապանաները, ի խորհուրդ կը հրաւիրէ: Մի-
գէրը առաւելն յաղթութիւնը տնոր աւքին առնէ
կը զննէ իբր աստուածներուն զապարէ, և երբ
նայց երկիրներու գրաւումը գիւրացնելու համար
կ'առաջարկեն բոլոր հպատակները “ի մի օրէնս”,
մտէլէ. — “Բայց միայն զաղաք քրիստոնէից
բարձ ի միջս”:

Պատմագիրքի անմիջապես հրովարտելի պատճենն մը կը գտնուի մեր մարտի 10-ին հրատարակուած «Բնաշինչ» թերթի «Բնաշինչ» բաժնի մէջ: Երեսնամեակէ յետոյ մարտի 10-ին յայտարարուած յայտարարութիւնը անտեսելով՝ քու շահանք պատերազմային համար պատարաստութիւն կը համարուի: Իբր ժամանակագրային կը նշանակուի Ապար աշխարհը: Հրովարտողը կը հասնի «յայտարարեն չայոյց» եւ լուցաւ եւ յայտարարուի եւ ի վիշտաց: Ի Երեւանից եւ ի Կորդուսաց, յԱլէքանդրեան եւ բազում մայր տեղեաց հետաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ յառաջ: Եւ ի վիշտաց, չայոյց, Ախր, Աղտուից, բոլոր լեւոնցիներն՝ բարբարոսն: Եւ որք էն տիկնիւնն հաւաքուցիցիս ի մի կիւնտիկէ առաւելելան Ելիգիցի, կըմանական եւ զինուորական կատարեալ պատարաստութեամբ ամեն կողմից կը հաւաքուին նշանակուած վայրը՝ անգիտակ Յաղկերտի դիտարարութեան. ամենքն ալ ստորի մօտը եկելու էին ի վաստակ արքունին, Բուշանց զէմ պատերազմը կը շարունակէ երկու տարի (441-ի եւ 442-ի տարւանքը) առանց յայտարարութեան: Բառնար պահէց հին՝ Պահակի մօտ (ճորայ) նորաշէն ձմեռանոցում՝ կազմ եւ պատարաստ (442 – 448-ի վերջերս):

[illegible]

**§ Երկրորդ՝ Իրացն պատահողում յիշխանեն
Արձանից:**

Այս գլուխը առածի ձեռով իմաստասիրական տեսութեամբ մը կը սկսի, որով Պատմագիրն

1. Օրենքի մեջ (Հար. Ա. էջ 72) կը յիշատակէ թէ
Շապուհ Բ (809-879) պոսպիտ հաւաքում մ'ըրաւ Ան-
գղիոյ դէմ:

կը քննատատէ Յազկերտի սխալ ընթացքը, Պատմագրին նպատակն է ոչ թէ բարձրանել, այլ «ճշմարտութեամբ, ներկայացնել իրաց ելքը»: Եւ կը շեշտէ թէ ինքն «անձամբ անդէն է տեղւոյն» պատահած եւ տեսած է այն բոլորը, այսինքն՝ ճօրայ պահակին մէջ, Յազկերտ, որ իբր թէ կրօնները՝ ընդամենը, կուտայ, որպէս զի լաւն ընդունին (?), կեղծուորութեամբ շահելու համար բրիտանները թոյլ կու տայ արժակ համարակն պատշաճ կատարելու բանակին մէջ, Նստումով, պատիւ, զան Յազկերտին զենքերն են ամենէն անարգները որոտուլ։ ասով բոլոր հպատակ ազգերուն յեղալին անվտանգութեան աստիճաններն անպատուութեան։ Բայց Յազկերտ «առաւել ընդ Հայոց աշխարհին մարտնչէր», մանաւանդ նախարարներուն դէմ։ Հայք ամենէն աւելի ջերմ բրիտաններն էին, արծաթ, ոսկի, ագարակ, մեծ մեծ գեղեր, պատիւ, ինքնանութիւն, «սնտիկ յոյս» (Թագաւորութիւն) թէ կու տար եւ թէ կը խոտանար, այս ընթացքով կը շարունակէ մինչեւ 448ի վերջեր։ Յազկերտ դիտելով որ իր կեղծատը թողնուած թիւր իրական ծաւալում մը կու տայ բրիտաններէն, «որ որ քան զոր յորդեալ տարածանէր ընդ ամենայն կողմանս հեռւոր ճանապարհին ընդ որ ինքն անցանէր», բուրովին հակառակ ընթացքի մը հետեւեցաւ։ Երայտնայն հրամայեց իւր բոլոր հպատակ ազգերուն «ի մեծի կարաւանին», թողուլ «միւսը» օրէնքը՝ (բրիտաններէն) եւ դառնալ մոզուրեան։ Նոյն հրամայը դեսպաններ պետութեան ամեն անկիւնը կը հասցընէ։

449ին սկիզբը (ամառ) կը կրկնուի գուշտաց վրայ յարձակումը։ Երբոր յաղթութիւնն է այս Յազկերտին։ Բազմերը դարձեալ կը քաշալերին զինքն, ինչպէս յառաջ, եւ իբր աստուածներուն պատգամը խորհուրդ կու տան բրիտաններէն ջնջելու։ Յազկերտ բանակին մէջ կը փակէ այրուէին (Հայոց վրայ եւ Աղուանից), կը կարէ ամեն հաղորդակցութիւն, միայն գուրան եկողներ ներս կ'առնուին։ Բանալը կը բողբէ թէ անխուս՝ թիւն մ'էր այդ, որովհետեւ իրենք բնաւ չեն թերացած «յարցունի վատական»։ Յազկերտ կը խրատացընէ իւր հրամանները։ Բարաբարով կ'ուզէ զանոնք ընկճել, տանջանքներ ձեռն կ'առնուին սկսեալ «ի բուն առագացն»։ Արատաւոր ինչպէք մը կը սարքէ։ Բրիտանեայ զինուորականը կը պատուաւին դահերով։ Խաւ ընդունելութիւն որ կեղծելով Յազկերտ կ'ուզէ Տրաքիտայէրը գոհեալ միւս աւտելու հաւանեցընել։ Երան չեն առնել։ Երբեք կ'երկուրներուն հրամանն իր տրուի։ սեղանին խաղիկները տարցած էր գինով։ Ընթրիքէն յետոյ հրաւիրեալներէն ոմանք կ'արգելուին հան շղթաներու եւ խիստ հակադրութեան մը տակ։ այն ելիս օրում եւ էրիւ գինիստ հարուաններ այնքան խիստ եւ այնքան «անարժէ» են, որ Պատմագիրը գանջ կ'ընէ — «զոր եւ ոչ ընդ գրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել»։ Յազկերտ կը շարունակէ։ գուռներ կը զրկէ հեռի եւ անպատու վերելք պատերազմի համար։ հան շարտ կը մեռնէր, միւսերական թոշակներ կը նստալին, քաղց ու ծարաւ կը տանջեն զանոնք եւ ամբողջ կը նշանա-

կուին զգեցնայ տեղեր։ Բրիտանեայ չեն վճատիր։ որչափ խիստ կերպով կ'անարգուին, այնքան կը քաշալուրեն։ «Եւ աշխարհայ զապաշտին ունէին եւ բազմադոյնանէին»։ հնթանոք իսկ կը դժաժուրէն այս պատկերին հանդէպ։

Բայց անտանկն կ'առնէ եր ալ Հայոց զինուորական վիճակը։ «Այնպիսի պատուական զինուորութիւն հասեալ էր ի շարաշուք անարգութիւն եւ հայրենի պատուութիւն» շարաշուք կ'այր ի ծաւալուելու թեան մարդախոյշ բանաւորին, Յազկերտ ամեն բան, ամեն «վատակ» մտացած է։ իրեն ազգականն ըստ մտ ինչոններ իսկ ամենէն աւելի կը «գառէր», չափ ընդմով գոհ չեղաւ Յազկերտ։ Գինեւապուհ հանուն գործակալ մը կը զրկէ ի Հայոց (449), սա իբր թէ այրուէնը եւ հարկերու նկատմամբ բարեկարգութիւնները գործադրելու կու գայ Շահին կողմէն։ Գինեւապուհ կը սկսի բարեկարգութիւններու։ Եկիզեցին, վաղերք իրենց մատենաութեամբ հարկի կ'ելնէրին։ հարկերը (սառս, օսկ, բաթ, հաս) կը շաղցընէ լեւաներ, դաշտերու, անտառներու հարկի կը ծանրացընէ։ Նախարարներ իրարու դէմ կը զրգուէ, աշխարհին հայ նաւարդներին (== վերակացու) անդ, պարսիկ մը կը հաստատէ։ հայ գաղաթաւք մեղաւոր մը կը յանձնէ (այսինքն) կը ջնջէ արիւնկոպտարաններու գաղաթաւքը)։ Պատմագիրն երայտնայնքը գրչով մը կը նկարագրէ այս բոլոր խժգոնութիւնները։ Յազկերտ այս միջոցին ալ անխուսձովը վարացած էր հրամայէ «միւսք եւ միւսպուսաց նամակ մի գրել»։ Պատմագիրը պատճեն մ'ալ հաւ կը դէն, ուր կը բացատրուի գինեւապուհի սկզբունքները, կը շատագովուի մոզուրու զէմ անգրագիւր մը, որոնք իբր թէ կը մուրցընեն ժողովուրդը։ Գինեւապուհ անպատճենն սա հաստատէր։ «Այլ եւ ոչ կամեցայ զամենայն բան մասանց ընդ գրով արկանել առ անշուշտ»։ պատճենը կը վերջնայն ստակէ «Արդ երկու իրք կան առաւել ձեր կամ արարէք բան առ բան նամակիր պատասխանի եւ կամ արիք ի դուռն եկալք»։ Երան գինեւապուհ մեծի հրապարակին — պատճենը կեղծ է։ անց Գ. Բ.։

Հայք ամենջապէս կը պատասխանեն ժողով մը գումարելով Արտաշատին, Արարատի Յովնէի եպիսկոպոսի — կաթողիկոս — նախագահութեամբ (450 ձմեռան վերջեր)։ Ժողովին կը մասնակցեն մեծամեծ նախարարք, երեցունք, եպիսկոպոսք, քրեպիսկոպոսք, որոց 17ը յալանէ յալանեան կը յիշուին։ Խիստ բարձր էին եւ Միհր Ներսէսին ուղղուած նամակը։ մանրամասնաբար կը քննադատուի հան գինեւապուհը։ Բրիտաններէն իրք վարչապետական անդ կը շատագովուի նոյնպէս մանրամասնութեամբ կամ բաւ — բաւ, — Այնպիսի կէտեր կան սակայն, որոնք թէեւ ճիշդ, բայց «բաւ — բաւ» անպատասխան չեն իրենց զրկուած պատճենին — Դամակին եղբակացութիւնն է։ «Ինչ փոխելու եւ ինչ յանձնարարելու», սաք Իսկ — Գրեւորագիւր — Ժողովականները կ'երեւոյն հաստատուան մնալ «ի սմին մեծի հաւանութեան»։

Նամակին ընթերցումը « յաբուռնիս, ի մեծի խոնարանսին յանդիման ամենայն բազմութեան կորստանքին, զայլովի՛ն եւ զարմացում՛ն կը գրգռէ. նամակին նորաբարձրանալիսն աւելի համարձակ լեզուն է որ կը զարմացնէ: Մեծ երգարպանն՝ Միհր Ներսէ՛՛՛ (ձերն քառանցեալ) եւ մեղպետը կը գրգռեն Յազկերտը, որ «տիրաբար հրաման տայ ի ներքս՝ հրովարտակ մ'աւ գրելով Հայոց, անմիջապէս Կոստան կ'անշնչու համար: — Պէտք է գիտնել՝ որ այս հրովարտակին պատճենը չի գնձր պատմագիրը. միայն գիտել կու տայ՝ թէ սովորականն զուրս լըշաբէն իստերով զինուած էր այդ — Եւ Յակման յառանձն Կոստը կը կանչուին Սիւնեաց, Արեւունեաց, Ուշաունեաց, Խորհունուեաց, Մամիկոնեից, Մոկաց, Ապահունեաց, Ահա՛հունեաց, Անձեւորեաց նախաբարները: «Նամակունդ չեն երթար, այլ «ի մեռն Եփեսիփուս եպիսկոպոսի յովոքն ուխտիս հաստատեալ՝ խաղային գնային յարաբանելու տեղեաց ի գուռն սարունդի»:

450ի Աւագ շարժումն մէջ (Ապրիլ 15 Յրագալայի) կը ներկայանան «մեծի թագաւորին», Յազկերտ այս անգամ ընդունելութեան պաշտօնական ձեւակերպութիւնները զանց կ'ընէ, կը մնչընէ, կ'երգնու: «Երբեքալին ի մեծ անուանոն», որ թեոյ պիտի չտայ առանց իւր հրամանները կատարել տալու: Նախարարը ի գուր կը բողբեն ու կը բացատրեն թէ Հասարակի (Գ) ժամանակ (388—388), իրենց հորց վայելած ազատութեան օրէնք է՝ որ իրենց աւելի կը շարժին. ինչ է իրենց յանցանքը. ապահովութեան ընդմիջ աքրտել զանձն աւելի մոխացած էր. գնուարական քաղաքիւն աւելի լաւ կը ցուցնեն Յազկերտին — «բայց թիբեւս քիչ լաւագոյն. քան զառաջնայն — ինչ է իրենց յանցանքը: Կ'իկ օրէնք մը (քրիստոնէութիւն) դադարուի ինչն ակտորով լինելոյ առաջ տայ, Եւ Յազկերտ զայլովին կը պատասխանէ. Հայոց յախարհին հարկերը իսկ կը համար իւր գանձին, քանի որ մարտած են «ի ճշմարտ օրինաց», եւ Դեմիմազգեղ պատուէրները չեն կատարել: Յազկերտ կը բռնադատէ. նախարարը կը պաղտարին. նա իւր երգումները կը կրկնէ, կը սպանայ՝ շարաբ կ'ապառնայ ի Սպիտասն, աքսորել զանոնք, կործանել Հայոց աշխարհը, իսկ անոնց գուռակները խուժատառն ենտել: Անարգելով զուրս կը վճռէ զանոնք իւր ներկայութենէն: Նախարարը յուսահատ վիճակ մ'ունեն. Յազկերտի ներքին խորհրդակցիւններն ան, որ գաղաղապէս մկրտած են, տեսնելով թէ յիշատի աքսորի պատրաստութիւններ կը տեսնուին, խորհուրդ կու տայ՝ «սակաւուց ի նոցանէ, առ երես յանձնառու ըլլալ: Այս միջոցին է որ Քուշանաց յարձակումներուն լուրը կը հասնի Յազկերտին. նախարարը իր յարմար առիթէ մը գործանք՝ կը յայտնեն իրենց պատրաստակութիւնները ուրացութեան: Յազկերտի արտօնական շահի չկայ. առատ առատ պարգեւներով կը քաշուրեն զանոնք: Զեղք յաւարկում մը կը սարքն անմիջապէս: Պարտական ի ընկերական բազում պարտքի եւ թոթին հարկեր աւելի վարդապետին (Destour) Յազկերտ կը պատուիրէ՝ որ մինչեւ իւր Քուշանաց պատերազմին վերադարձը, ամէն ինչ իւր օւսածին

պէս գործադրուած ըլլայ: Յազկերտ իւր յաջորդութիւնը կ'աւետէ ամէն կողմ՝ իսկ «խոհեարակաւ (մոլեղ) կը կարծեն հանգիստ գտնել թէ Հայոց աշխարհին եւ թէ բոլոր քրիստոնէայ երկրներուն մէջ: Հայոցանոն աւելի եւս կը հրապարէ սակիւն, անոնց ընչաքաղաքութիւնը: Անցերորդ տարի (Ըսթվայրով) կամ «ի նուազանքի նաւասարդ» (450 Օգոստոս 6էն մինչեւ 451 Օգոստոս 6) ժամանակ կ'որոշեն գնեմազդեղը հաստատելու Հայաստանի մէջ. ամէն կողմ խիստ հրամաններ կ'արձակուին մազգեղական հրահանգներով:

§ Երրորդ՝ Միախանութիւնն ուխտին եկեղեցոյն:

Պատմագիրը փոքրիկ յուսաշարանով մը կը սկսի այդ գլուխը. իւր խոսքերը կ'ուղղէ անոր, որուն ինդրանքով մեռնարկած էր պատմագրելու: Հայ գունդին գլխէն անցնա բոլոր շարիքը չի կրնար գրել: «Փոքր ի շատէ, պիտի գրէ. հոս ալ Պատմագիրը իւր ականառես կը ներկայադնէ ինք զինք:

Հայոց նախարարներուն ուրացումը գեշ կ'ազդէ բանակին մէջ գնունած սերէր քրիստոնէայ ազգերու. ջերմութեամբ հայուն այս կեպով նուաճումը լքում կը բերէ անոնց վրայ, այնպէս որ քաղաքակր յանդիմանութիւններ կ'ընելու կը յանդգնին. նախարարը կը յուզուին. չեն կրնար տակալն իրենց գաղաղները հրապարակել: Հեղձանդման վիճակի մը կը մատնուին: Բանակի մէջ գնունող «բահանայ»՝ «առ շտաժայ որոքին բարկութեան, կը բաժնուին նախարարներն եւ շուտով գուժակ կը զգնին Հայոց աշխարհը: Եպիսկոպոսը կ'ողբան այս վիճակը. անմիջապէս քորպիսկոպոսները հանելով երկիրն ամէն կողմը կը գնեն ժողովուրդը՝ նոյն իսկ կանայք եւ միայն նակեացք իսկ կը մտնեն այն պատրաստութեան մէջ՝ երբ Հայոց գունդը մեղերով միասին շրջարդ ամեն մէջ (8իւր ամիսը Պարսիք — մերձաւորարար Մայիս 29ին) կը հասնի Անդզ գիւղապետաւոր. եւ 25 օր յետոյ մեղպետն՝ կիրակի օր մը (450 Յուլիոս 25) Անդզի եկեղեցին գրաւելու համար կը յարձակի. Գեւանդ երէց հոն պատրաստ իւր խուժով՝ վերգերով կը շարքեն մեղերու գլուխը. մեղպետն հազիւ կը պիտի՛ իւր մեռնարկին մէջ յուսահատ: Պատմագիրն հոս՝ պատմական խորհրդանշութիւն մը կը գնէ մեղպետին բերանը՝ քրիստոնէութեան ձեւադրումն եւ Զապուհի (Բ) հայածաղկաբունն նկատմամբ: Մեղպետ՝ իւր խոսքը Մեղպետին (Առասկ) ուղղելով խախիւ կը մեղադրէ զանի իւր մեղաւիճի իւր կրած վնասը: Առասկ կը յորդորէ Մեղպետը որ համբերէ եւ իւր խորհրդով շարժի. նա Սիւնեաց գունդերով կ'օգնէ Մեղպետին: Այլ մարդկանն որ իւր բոլոր հնարամտութիւնը կը թափեն. հին հնթանոսական բարբերու վերադարձում կու տայ. կ'աշտ, պատիւ իւր էջնքն են: Եպիսկոպոսը վասակին վիճակը կ'ընկնով բունակն երկուցի կը բաժնեն եւ հրամանատարութիւնը կը յանձնեն Սպարապետին (Արարս Ե Մամիկոնեանին): Առասկ՝ մեղերու ամէն գիւղերէն իսկ տայ. «պոքաքործ խառնակութիւնը» կը շատայ երկիրն մէջ. երեւոյցներն իսկ կը բռնաբարուին: Եպիսկոպոսը՝ Սպարապետին հետ ամեն կը պատրաստուին նոր

յարձակումը: Կախարք մը (Ջանգալան) կը քարհոծուի Տոն՝ Սպարապետի ապարանդուն: (Հասնապիվան) իբր անհաւան: Գունդն երեք մասի վերածելով ամեն կողմ յանկարծ հասն ջարդ մը կուտան արքունի բանակին: Բարդայանը կը ձերբակալուի: Բայց երգումով ազատ կը թողուի: Այս յաջողութիւնը կը զօրացնէ Հայոցը, եւ կը վճռուի Բերթառոսի պէս Գերեմի շարդէն լռելին: Գունդն հայր պարթ Գարաբաճն փոխէ: Եւ այդ զառաւելակ տէրերէն խելով: Այս զար անընդհատ ի մէջ անկեալ՝ զմեզ քակեցէ ի սմանէ: Այն ուխտը՝ հաւատարմութիւն մը, զօրաւոր միասնաութիւն մը կը հաստատէ ժողովրդեան մէջ: Խուռն յարձակումով մը անմիջապէս կը գրաւեն Պարսից ձեռք անցած բերդերը ու աւանները: Խորուշաններ եւ մեզերու բնակարաններ կը քանդուին: Երկիրը ոգեւորած է: Ատրպատական ծանր յարձակում մը կը կրէ առաջակից Հայերէն՝ «առանց հրամանի ի զօրացն Հայոց»: ամեն կողմ յաջող շարժում մը կայ: «Եւ այլ մեծամեծ անդադրութիւն կատարէին ի ձեռն զօրակախէ...» Եւ ամենայն տալոյս աշխարհին իբրեւ զարս պատերազմող խիպակեին: Հայք այս կրակոտ վիճակին մէջ էին երբ Աղուանք իրենց օգնութեան կը դաժնեն: Տոն ալ մտած էր երեք հարիւր մեզերու դուռը մը: Հայք կը քաշալէրեն իրենց դրացին եւ օգնութիւն կը խոստանան:

Հայք օգնելու համար օգնութեան կը կուրախին: Կը դիմեն Թեոդոսին (Թ) պաշտօնական նամակով եւ պաշտօնաւորութեամբ: Գառմա գիրը՝ իբր պատճեն — ազէտ դրոշմ արդիւնք — գրաւած մը դրած է: Նամակը կը տան Առաքի՝ Գունեանց նախարարը: Իբր թէ Հայք այն նամակով իրենց վիճակը կը բացատրեն եւ նախկին դաշնակցական ձեռնառուութիւնները յիշեցնելով՝ օգնութիւն կը խնդրեն:

Թեոդոս երկրորդ քննութիւններէ յետոյ կը հաւանէ, բայց մահը վերջ կը հասնի (450 Յուլի 29): Իսկ յաջորդ Գարիկանոս՝ Առաքոյն եւ Եփալիոսի եւ «վասն մարմնական խաղաղութեան» (Յաղկերտ Բ. ի եւ Թեոդոս Բ. ի գաղթէին կ'սկի նարիսի, որ հաստատանցաւ Նոյն ինչ Առաքոյն ձեռքով) չ'ուրդ օգնել քրիստոնէից, այլ՝ կը միանայ Պարսից հետ:

Եպիսկոպոսը շնն յուսահատի: Կը ժողովն իրենց ոյժով՝ կը քաշալէրեն: Բանախ երեք դուռնի վերանայով՝ կարող ձեռքբերել կը յանձնեն: Մին Ներսիսյան Տէր հրամանատարութեամբ կը ղեկուի Ատրպատականի սահմանները: Երկրորդ գաղութով Վարդան Աղուանից օգնութեան կը հասնի: Երրորդը Վասակին ձեռքը կը մնայ, որ իւր կողմը կը շահի ուրիշ նախարարութիւնները ալ եւ փխխալի «Էնդ Զապուր, Վարդանին հետ միանալու» կը քաշալ իւր երկիրը (Սիւնիք) եւ անկից Սերուխանի (Ճորոյ մարզպանի) կը մտանէ Վարդանը եւ նախապէս կարգադրուած զինուորական ծրագրերը: Սերուխան կը հասնի Վարդանին ետեւէ մինչեւ Աղուանից ձեռքը (Խաղկերտ մէջ): Երբ յարձակման վարդանի իշնէ առաջին անգամ եւ Արշալիրի օգնութեամբ կը հալածէ Պարսից գունդը: Վարդա-

նանք թէ թէ կ'ստորածով մը կ'ապառնեն Աղուանից երկիրը — «Երեմի գոնդին յամենայն պղծագործ զոհից» եւ փրկեալ ապառնի գեղեցիկն յանհաւան Նեղուցի լեռնէն: Այս յաջողութիւնէն անմիջապէս յետոյ՝ Աղուանից յարաւատականները կու գան կը միանան Հայոցի, կը յարձակեն Հոնաց պահակին (Ճորոյ) վրայ, կը գրաւեն ու կը քանդեն զայն, եւ յատուկ դեռապաններ ղեկելով բարձր «բարբարոս» ազգերը (Խոնդիները) դաշնուցով ի մի կը ձուլեն: Վարդան Աղուանից մէջ այդ կարգադրութիւնները կ'ընէր երբ Վասակի գործունէն եւ աւելորածներու գոյծն առաւ: Երեսուն որ յետոյ (450 Նոյն. ձեռն) ողջ առողջ Հայերնի աշխարհին սահմանները կը հասնի Վարդան: Վասակ երբ կը լսէ Վարդանի քաշալութիւնները Աղուանից մէջ եւ կը բաժնէ դաշնակցութիւնը, կը փախչի թողով իւր գերած գերիսկ խորագրանները:

Չմոռ արքան է ալ: Վարդան կը զրուէ բանակը: Միայն գործակիցներ պահելով իւր մաս Առաքի նախարարներէն, որոնց օգնութեամբ կը յարձակի վասակացի վրայ՝ Սիւնիքը երկրին մէջ: «Եւ այդպէս է Նեղ արիւնքը զո՛ւ Եւ զմիւսը զընտ որ ըլ՛ է նա եւ, զէ վէս Եւ զէս Գեղեղոյս առ տէրն Էրանգի անկիւր արդէն»: Հաստ ծանր է Սիւնեաց կրած հարուարը:

Մէկ կողմէ եպիսկոպոսուրդ առ հաստարակ այս յաջողութիւնը անելու համար կը հրամայեն «զոյնից Բաղոյ ամեն» (450 Պեկտ. 4էն մինչեւ 451 Յուն. 2) կրօնական պատրաստութեամբ անցնել, «Եւ քան պատերազմողացն յաղթութեան խառնել ի սուրբ Տոն Յայնուսութեան Բրիտառոս» (451 Յուն. 6. Արցա 4. ՀԲ), Բրիտառոսին երկեցիներուն ալ կը գրեն անոնց առջեւը խորեւելով: Միւս կողմէ նախարարը կ'ազնիւ երայ վիճակը տեղեկացնելէ Դրան: Պարսիկ կապեղներէն մկուռն կը ջուլցնեն «գամնայն վնասն որ եղեւ, կամ աշխարհաց աւերին, կամ զօրացն արքունի հարկանէն, եւ կամ որ այլ իւր առաջի լինելոց էին»: ամեն կողմէ ամբաստանութիւն կը ծանրացնեն Վասակի վրայ թէ «որպէս Հայոց բանն խառնաց զմագաւորս, յանձն առնուլ զմգութիւն, իբրեւ չէր ուրիշ ընդ նմա բանն ինչեւ, նա յանձնէ սուսականապա լինելը: Պարսիկը կը ղեկնի Դրանը, բայց «Վասակայ դուռակներն յառաջագոյն հասնալ էին» արգելն: Պարսիկ տեղեկութիւններն սակայն ունիւր ծանրաբաշխ են: Յաղկերտ ամեն ինչ ստուգելէ յետոյ, «գամնայն վնաս զիւր գործոյն ղեւորհրակցոցն արկանէր», «մանաւանդ զի յարեւելից (Քուշանց) պատերազմէն կորալոր» եւ ոչ բարձրագոյն կը գործանէ: Յաղկերտ կը զղջայ, կը գաղթի «յանդուգն յարձակմանէ» եւ կը լսեցնէ «զմեղքաւորս գորումն»: Կը սկսի գրաւուիլ քրիստոնէութիւնն ու քրիստոնէաները՝ թէ «որպէս յարեալ իսկ էին Նոյն առ նախնեցն մերովք, զո՛ւ եւ ինչն էլ յէջն առ հորթն էլով: Եւ նորէն է մի թահայ յայտ Վասակ գոս Եւ, թէ ինչ ապատելուցն կը վայելէին Հայ քրիստոնէայք եւ եպիսկոպոսներ» արքունեաց մէջ: Ապագանի կ'ամնայ, մանաւանդ մեղերն ու մեղապար շնն համարակից Յաղկերտի բան

մ'ըսեւ. միայն «սակաւք ի նորանէ զմիտ հաճեալով», այսինքն՝ արգաւորացնելով Յազկերտին զշուռք, խորհուրդ Կու տան համբերել. «Թուգարք մարգանդ տնդերն զքրիստոնէութիւն եւ զարգը զպատմութեան անդեւս ի հաւանութիւն», Յազկերտ կը հաճի, աղաւթ կը հաշուէ քրիստոնէութիւնը. նոյն իսկ սրացեալներուն համար «հրամայել թաղաւոր» չէ Բուլէ Կուլէն ուրջնէն ինչիցն ինչեան, «նախարարը աւելի կը պատուուն արքանիկութիւն, դահերը նորէն կը շնորհուն եւ զարգած առնիկները կը ստանան, քանտարիկները աղաւթ Կարմալունին. այս ամէնը «զբէր եւ ցուցանէր յերկրին Հայոց եւ ի բազում յայլ աշխարհ», Յազկերտ՝ երբ մէկ կողմէ այսպէս ընդհանուր ներածի՝ կը շնորհէ քրիստոնէայ հպատակ ազգերու, միւս կողմէ հասկանալով՝ թէ Մարիկանոս պիտի չօգնէ Հայոց «գարեալ անգրէն ի նոյն յառաջին կարծիս մարտութեան շըլեցաւ»:

Բայց Հայք արդէն չեն ուզեր հաւատալ Յազկերտի երկդիմի արարներուն. «Երկիցս եւ երկցս», փորձած էին զայն. Խնչպէս կընային հաւատալ՝ քանի որ Պարսկաստանի եկեղեցիներու մասին սեւէ «բարեգործութիւն, իսկ չէին տեսած: Հայք գարեալ կ'երգանին հաստատուն մնալ իրենց գիմաղբութեան մէջ:

Յազկերտ անճարացած իւր բովանդակ ձեռնարկներուն մէջ՝ նոր յարձակումի հրաման կու տայ Միհրանեսին: Պատմագիրն այս Մոգպետա-Հազարպետին նկարագիրը բացատրելու համար իւր ամէնէն զօրեղ բացատրութիւններն ու դարձուածները կը գործածէ ամէն անգամ երբ կը ստիպուի անոր անունը կամ գործերը յիշատակել: Միհրանեսին, որուն «ը միայն մեծամեծ եւ փոքրեւ, այլեւ ինքն թաղաւորի հրամանի նորա անուայր, Կու գայ ի Փայտակարան եւ կը սկսի իւր պատրաստութիւններուն:

ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՆՈՒԳՐԱՅ ԹԱՆԻՐԻԶԻ

Բ.

Յոսեփի ձեռագրաց Մուսնիորդարունին թիարիզի:

1.

ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑ

ՌՃԲ = 1653:

ԹՈՒՂԹԹ 489: — ՄԾԾՈՒՌԹԻՆ՝ 24×19×8 սմ.: — ԳՐՈՒՌԹԻՆ զանազան տեսակ, երկսիւն՝ իւրացանչիւր 27, 18, 19×6 սմ.: — ԳՆՐ՝ զանազան մեծութեամբ բուրգեր, ԹԱՄԲ՝ սեւ, սկզբնատողներ, սկզբնատողներն ու գլուխները կարմիր, վարդազոյն, կանաչ եւ մանուշակազոյն. տող 27-35: — ՆՆԻՒՐ՝ ԹՈՒՂԹ: — ԿԱՅՐ՝ կաշեպատ փայտ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆԹ՝ զոստոր: թիւ: — ԴԱՅԱՐԿ ԹՈՒՂԹ էլ 7 սմ—8 սմ. 80 սմ. միանկեր յետոյ զօրած: — ԼՈՒՍԱՆԳԱՅԱՐԿ, զարդագործ եւ չկայ. բայց ասոց տեղը բաց թողուած է յետոյ նկարելու համար. այսպէսով շատ տեղեր սկզբնատողները կը պակսին: — ԳՐԻՉ՝ անուղղ չէ յիշուած. տեղ ծննդակ գաւառի հոռոթ գիւղը. ստացող Վարդան քահանայ կամ արեւդայ. Թուական 1653:

Զեռագիրս կը պարունակէ. 1. Մեկնութիւն տեղունական աղբիւրն զոր աղբիւն Ժողովուրդքն. էլ 1 սմ—2. Երեց, եպիսկոպոս անուանց, քահանայական գիտաներու վրայ են, ի լամբերտացւոյ սկիզբը եւ վերջը կիսատ. էլ 2 սմ—4 սմ. 3. Բնախօսութիւն թնութեան յազգաւորութեան աղբիւր. Արարիչն ան. զեղանակ արարածոյ. էլ 4 սմ—5 սմ (կիսատ). 4. Վարք հարանց. սկիզբը ցանկ. էլ 8 սմ—461 սմ. 5. Կլիստոս յիշատակարան, էլ 462 սմ. 6. Աշխարհացոյց կարգաւ. նախ քան զամ. ինքնագրացոյց կընալքս. էլ 462 սմ—471 սմ. 7. Հարցումն Արմանայ եւ պատասխանի Եղանակ Վարդապետի (օտար գրէէ). էլ 471 սմ—475 սմ. 8. Խրատ Ժամանկագրութեան աղաթից. էլ 475 սմ—488 սմ (օտար գրէէ եւ կիսատ). 9. Ձեռն Նշանէ իգական անուան գեղեցեցիս կուլի (օտարագիր). էլ 488 սմ—489 սմ:

ԾԻՇԱՍԱԿՈՒԹԻՆԻՑ. էլ 4 սմ (օտար գրէէ). գրեցաւ... ամենամեծ... արեւի (երկու բառ քերականութիւն). էլ 5 սմ. «Իսկ ի Թուին Հայոց. և. Դ. Ե. աղբի անայ. Ծա ին: Ի նոր կրկակն ի գուռն սուր կարգեցանք. օրհնութիւն: Դիմէ աւուր իմ. ծննդեան. Թիւ. և. Դ. եւ Ժ. 2. «Ես շատեցանուցաւ իսկ: շնորհաց Թախան ամէնի. 3. «Ես շուռութիւն մեռաւեց անք օրհնա գրեցի թիւ ևճ... լէ Ա օրն որ (պատած եւ քերական):

Էլ 6 սմ. Թիւ ևճը ին եւ նախնանցի յաւորածնի որդի յարգութիւնը գրեցի որ այսմ ամիս եկի եւ ուխտաւ. մայիկի ամսուն գ օրն որ մեր վախ նամանակ զգէս նախապէք եր քցած այս լափը բաւ է իմացալաց. Թիւք 1188 ին:

Էլ 6 սմ. Ես նախնանցի աղամալի որդի աղէք-անդոր գրեցի որ յառն ամիս եկի եւ ուխտա օր ծննդեան քրիստոնէ թիւ ևճէէ գիտաներք ին ևճ ամն էր շատեցանուց նախապէս:

Էլ 6 սմ. Ես եւ աղուխաց եր Թամայի առաքելին նորին առաքելար. Թամայն անայնամ վըզդի շաթիւր բուռանց գրեցի ամիս Թիւրն մահաւառ խանին օրդու. արու փախին խոյ այս է:

Այս բոլորը օտար գրէէ:

Էլ 8 սմ. Աւգնեա հգիւր եւ Խծ ծառ ամն զգեա ձեռց մոյց ուղղի արաւ:

Էլ 55 սմ. Գն են աղբմա ստացողն եր հարանց վարդըս վարան քահանային. եւ ծննդեան. եւ Խմ յարեան մերձաւորն. եւ մահապարտ մեղք տատանելով անարուեստ փեռն գեղեցի կարգացողացն եւ լողացոյ. եւ որք զամեն ասն առ հանդի Ամն:

Էլ 85 սմ. Որոյ աղբիւրք եր երկսիւնի ընտրալ հարանց քն Խծ մեր աղբմա ստացողն եր հարանց վարդըս. ալ վարդան արեւայլին եւ Խմ յարեան մերձաւորացն այլոցն ամենեցուն: Ամն:

Էլ 162 սմ. (օտար գրէէ՝ Խօսրագիր) Խծ քանակ գիս մեղաւոր ի մեղաց:

Էլ 244 սմ. Ստացող հարանց վարդան զարգաւորած արեւայլին եւ զննոցն իւր մահաւան, նուրումն. եղբարցն մահութիւն. իւր որդեան առաքելին Հայկազն. դատողն մարթին, մարգարէին. կողակից մարմնոցն. հանգուցեալ եղբորն առաքելին. քեռն իմոյ մարթին թիւրանգին. ու զայսք քցն եւ երամք օրկազց. յիշեա-